

- 14 T. Chrzanowski, Sandomierz, [w:] Wiersze o Sandomierzu, wybór i opracowanie B. Garboś, słowo wstępne J. Ozga-Michalski, Łódź 1980, s. 72-74, tu: s. 74.
- 15 Katalog zabytków sztuki w Polsce .Tom III, Zeszyt 11..., s. 57;
ks. A. Wyrzykowski, Zabytkowe freski w prezbiterjum..., s. 281;
- ks. J. Koceniak, Katedra Narodzenia NMP w Sandomierzu 1360-1960, (dokończenie), „Kronika diecezji sandomierskiej”, 4(1961), s. 116-124, tu: s. 116.
- 16 Ks. E. Górski, Kościół Katedralny pod wezwaniem Narodzenia N. M. Panny w Sandomierzu, Sandomierz 1966, s. 8.
- 17 Bazylika Katedralna Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Sandomierzu, Wrocław 2008, s. 13;
- B. Krakowiak, M. Skrzypczyński, B. Włodarczyk, Góry Świętokrzyskie oraz Sandomierz, wydanie Pascal 2001, s. 188.
- 18 Ks. E. Górski, Kościół Katedralny..., s. 8.
Frycz J., Restauracja i konserwacja..., s. 179-181.

SUMMARY

Barbara Maria Gawęcka

RESTORATION CATHEDRAL IN SANDOMIERZ ON THE TURN OF THE 19TH AND 20TH CENTURY

The aim of this article is to present the subject of the restoration works in Sandomierz Cathedral, which took place in the late nineteenth and early twentieth century. This nineteenth century restoration retained the dualism of the style in this historic building. During these works the elevation of the building was veneered church vestibule and neo-Gothic ave-bell were built on. What is more, baroque elements of the front elevation and rococo interior were retained. At the beginning of the twentieth century frescoes in the chancel were unveiled and restored.

Bożena Szmelter-Fausek

WYBRANE OBRAZY OLTARZOWE HERMANNA HANA (1580-OK. 1628) – ZAGADNIENIA TECHNOLOGICZNE I KONSERWATORSKIE

Досліджено технологічні і реставраційні питання двох найбільш знаменитих картин Германа Хана (1580 - близько 1628) – гданського (Польща) художника поч. XVII ст. : “Увінчання Пресвятої Діви Марії” і “Успіння Пресвятої Діви Марії “ з Катедрального собору в Пелпліні.

Wstęp

Artykuł podejmuje wybrane zagadnienia technologiczne i konserwatorskie dwóch najstynniejszych obrazów Hermanna Hana – malarza gdańskiego (Polska) pocz. XVII w. pt.: „Koronacja Najświętszej Maryi Panny” i „Wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny”. Wybór obrazów podyktowany był wyróżniającym je na tle innych prac artysty wielkim formatem. Obraz pt. „Koronacja NMP” znajduje się w największym na północy Polski retabulum ołtarza głównego Katedry w Pelplinie¹. Obraz o wymiarach ok. 5,07 x 3,03 m został namalowany w latach 1623-1624. Drugi obraz pt. „Wniebowzięcie NMP” z 1618 r. o nieco mniejszych rozmiarach 2,53 x 1,93 m, jest prezentowany w ołtarzu bocznym tej samej katedry.

Celem artykułu jest przedstawienie wyników badań technologii i techniki malarskiej oraz przybliżenie przeprowadzonych w przypadku obrazu „Koronacja NMP” w latach 50-tych, a w przypadku „Wniebowzięcia NMP” w latach 70-tych prac konserwatorskich.

Zarys biograficzny artysty

Hermann Han był malarzem gdańskim epoki „złotego wieku”, którego okres działalności artystycznej przypada na I ćw. XVII w². Urodzony w Gdańsku w 1580 r.³, zmarł w Chojnicach w 1628 r. W twórczości Hana zaznaczają się dwa okresy. Pierwszy okres obejmuje jego wczesną działalność przypadającą na ok. 1600 r., kiedy artysta był wyznania luterańskiego. Jego wyznanie miało niewątpliwie wpływ nie tylko na treść, ale i na formę obrazów. W tym czasie tworzył dzieła o tematyce alegoryczno-rodzajowej, także z akcentami antykatolickimi⁴. Następnie konwertował na katolicyzm. Drugi okres przypadający na lata od ok. 1608 r. aż do śmierci artysty przedstawia znany dotychczas dorobek obejmujący katolickie obrazy ołtarzowe o bogatych treściach teologicznych i kompozycjach odnoszących się do historii Kościoła, a także liczne portrety i epitafia. W tym czasie głównym terenem jego działalności były klasztory cysterskie w Oliwie i w Pelplinie.

Tematyka obrazów

Kompozycja obrazu pt. „Koronacja NMP” jest podzielona w poziomie na trzy strefy. W strefie najwyższej wydzielonej kłębiastymi pasmami obłoków i główkami aniołków ukazana jest Trójca Święta: postacie Boga Ojca, Chrystusa, Ducha Św. oraz Madonna. Bóg Ojciec i Chrystus wznoszą nad głową Matki Boskiej koronę królewską zwieńczoną krzyżem i bogato zdobioną kamieniami. W strefie środkowej znajdują się postacie świętych, z kolei w dolnej na pierwszym planie współczesne osobistości kościelne i świeckie, w głębi grupa magnaterii polskiej i pośrodku namalowany jest kościół.

Bóg Ojciec przedstawiony jest jako starzec o siwych włosach i brodzie, ubrany w fioletową szatę i zielony płaszcz. Prawą dłonią podtrzymuje koronę a lewą, trzymając berło wspiera na trzymanym przez aniołka globie. Chrystus to młody mężczyzna w ciemnobrązowych włosach i brodzie, odziany w jasnorożową koszulę, na którą narzucony jest czerwony płaszcz. Podobnie jak Bóg Ojciec lewą ręką podtrzymuje koronę a prawą, w której dzierży berło, wspiera na globie. Maryja to młoda kobieta klęcząca frontalnie. Odziana jest w różową suknię i błękitny płaszcz.

Drugi z najsłynniejszych obrazów Hana „Wniebowzięcie NMP” przedstawia Madonnę i Apostołów przy pustym grobie. Kompozycja podzielona jest na dwie strefy: w górnej ukazana jest Maryja a poniżej Apostołowie. Poprzez tematykę i sposób ukazania Madonny na tle promieniującego blaskiem nieba obraz emanuje radością i pogodą. To typowo wczesnobarokowe

Fot. 1. Ołtarz główny katedry w Pelplinie
(fot. B. Szmelter-Fausek).

Fot. 2. „Koronacja NMP”, Hermann Han, 1623-1624 r., Katedra w Pelplinie (fot. B. Szmelter-Fausek)

przedstawienie w pełni odpowiadało duchowym potrzebom epoki kontrreformacji⁵.

Technika i technologia

Oba dzieła reprezentują obrazy wielkoformatowe. Pod względem budowy technicznej różnią się rodzajem podobrazia. Obraz z ołtarza głównego został namalowany na płótnie naklejonym na drewniany panel, z kolei „Wniebowzięcie NMP” namalowano na podobrazii drewnianym.

Budowa techniczna oraz technologia „Koronacji NMP” zostały ustalone na podstawie badań przeprowadzonych w latach 50-tych⁶. Analizy wykazały, że do wykonania podobrazia zastosowano 16 dębowych desek połączonych na styk czopami oraz złączami w kształcie tzw. „jaskółczego

ogona”. Dodatkowo deski były sklejone na klej glutynowy. Tym samym klejem przeklejono całą powierzchnię podobrazia i położono ciemnoczerwoną warstwę farby, w której składzie wykryto minię. Następnie naklejono płótno i nałożono cienką warstwę zaprawy emulsyjnej. Analizy chemiczne na obecność kredy dały wynik ujemny, choć nie wykluczono jej obecności. Następną warstwą była szara imprimatura emulsyjna o składzie: czerni pochodzenia organicznego i biel ołowiowa. Rysunek został wykreślony przy użyciu stylusa. Poszczególne partie obrazu, jak rysunek postaci i detale kompozycyjne zostały podmalowane techniką olejną w kolorze umbry naturalnej i palonej. Do wykonania laserunków zastosowano farby olejne z dodatkiem żywicy. W składzie warstwy malarskiej wykryto: biel ołowiową,

masykot, żółte i czerwone pigmenty żelazowe, minię, ultramarynę naturalną, azuryt naturalny, ziemię zieloną i węgiel drzewny.

Technikę i technologię obrazu pt.: „Wniebowzięcie NMP” określono po raz pierwszy w 1972 r.⁷ Ustalono, że obraz został namalowany na podobraziu drewnianym zbudowanym z 8 desek sklejonych na styk i dodatkowo wzmocnionych złączami w kształcie „jaskółczego ogona”. Autor dokumentacji z 1972 r. przypuszczał na podstawie obserwacji i widocznego w spękaniach warstwy malarskiej czerwonego podkładu z minii, iż w zamyśle pierwotnym Hana było oklejenie płótnem lica podobrazia, od czego odstąpiono. Paleta malarska została określona jedynie na podstawie analizy wizualnej bez pobierania i badań próbek. W składzie warstwy malarskiej autor dokumentacji wymienia:

biel ołowiową, ugier, sienę naturalną, cynober, ultramarynę, zielen malachitową, zielen hiszpańską, umbrę paloną, umbrę naturalną, sepię i czerń pochodzenia roślinnego.

Brak szczegółowych analiz oraz metodyki badawczej wymagał weryfikacji badań. Ponowne badania obrazu rozpoczęto w 2011 r.⁸ Na podstawie wstępnych obserwacji mikroskopowych oraz analiz chemicznych na przekrojach próbek stwierdzono, że zaprawą jest koloru szarego, nałożona w jednej warstwie o składzie: biel ołowiowa i czerń roślinna. W zaprawie nie wykryto minii, poza pojedynczymi ziarnami tego pigmentu. Wstępnie ustalono także paletę malarską artysty – wykryto: biel ołowiową, żółcień cynowo-ołowiową, minię, żółte i czerwone pigmenty żelazowe, cynober, azuryt, smaltę i czerń pochodzenia roślinnego.

Fot. 3. Ołtarz boczny z Katedry w Pelplinie
(fot. A. Skowroński).

Fot. 4. „Wniebowzięcie NMP”, Hermann Han, 1618 r., Katedra w Pelplinie (fot. A. Skowroński)

Dalsze analizy będą miały na celu zweryfikować obecność ultramaryny, która została wymieniona w dokumentacji z 1972 r. oraz określić jakie zostały użyte spoiwa do sporządzenia zaprawy i farb.

Prace konserwatorskie

Wykonane w latach 50-tych badania obrazu „Koronacja NMP” i w latach 70-tych obrazu „Wniebowzięcie NMP” wiązały się ściśle z przeprowadzonymi w tym czasie pracami konserwatorskimi. Z uwagi na wielki format obrazu z ołtarza głównego prace najprawdopodobniej przeprowadzono in-situ⁹. Głównym problemem konserwatorskim były wypaczone deski podobrazia, które przyczyniały się do powstawania pęknięć w naklejonym na deski płótnie oraz odspojen między deskami a płótnem oraz między płótnem a zaprawą wraz z warstwą malarską. Lico obrazu było w wielu miejscach przemalowane i na całości pokryte grubą warstwą żółtłatego werniksu. Prace konserwatorskie polegały na usunięciu zabrudzeń powierzchniowych, wzmocnieniu podobrazia drewnianego, wyprostowaniu odkształconego płótna, sklejeniu spękań płótna, usunięciu werniksu, przemalowań i wtórnych kitów. Następnie uzupełniono ubytki zaprawy, powierzchnię lica zawerniksowano 30% werniksem mastyksowym i uzupełniono ubytki warstwy malarskiej farbami olejno-żywicznymi na podkładzie akwarelowym izolowanym niskoprocentowym roztworem szelaku¹⁰.

Głównym problemem konserwatorskim przy obrazie z ołtarza bocznego, podobnie jak przy „Koronacji NMP”, były wypaczone deski podobrazia oraz wtórne przemalowania i żółtłoty werniks olejno-żywiczny¹¹.

Obecny stan zachowania obu obrazów jest dobry. Interwencji wymaga

jedynie warstwa malarska, która miejscami jest odspojona, a w innych obszarach ma niewielkie ubytki. W obrazie „Wniebowzięcie NMP” w obrębie błękitnej szaty Apostoła w lewym dolnym rogu obrazu zaobserwowano zmiany barwne określane mianem choroby lub korozji smalty, co jest wynikiem zastosowania smalty w spoiwie olejnym lub olejno-żywicznym. Farba utraciła siłę krycia. Jest to najprawdopodobniej efektem migracji kobaltu – nośnika koloru smalty – do spoiwa i reakcji chemicznej, która zaszła między nimi¹².

Zakończenie

Obrazy „Koronacji NMP” i „Wniebowzięcia NMP” należą do najwybitniejszych dzieł Hermanna Hana i reprezentują sztukę barokową XVII w. na Pomorzu. Przeprowadzone wstępne badania pozwoliły zarysować charakter warsztatu malarskiego. Badania technologii i techniki twórczości Hermanna Hana stanowią uzupełniający wkład do określenia zasad malarstwa gdańskiego tego okresu. Wyniki analiz będą pomocne do określenia cech indywidualnych warsztatu malarskiego artysty oraz przy rozwiązywaniu wątpliwych kwestii dotyczących atrybucji, datowania i pochodzenia niesygnowanych dzieł malarskich.

1. Pasierb J. Malarz gdański Herman Han, Warszawa 1974. – S. 116.
2. Badania są przedmiotem pracy doktorskiej pt. „Gdański warsztat malarski ostatniej ćwierci XVI i pierwszej połowy XVII w. na przykładzie twórczości Antona Möllera (1563/5 – 1611) i Hermanna Hana (1580 – 1627/8)” pisanej na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Promotorem pracy jest dr hab. Justyna Olszewska-Świetlik, prof. UMK.
3. Tylicki J. Hermann Han, Holender z Gdańska, „Biuletyn Historii Sztuki”. – 1-2 (2009). – S. 201-205. – Tu: 202; Pałubicki J. Malarze gdańscy. Malarze, szklarze, rysownicy, rytownicy w okresie nowożytnym w gdańskich materiałach archiwalnych. Muzeum Narodowe w Gdańsku. – Gdańsk, 2009. – T. 1. – S. 70.
4. Tylicki J. Obraz „Alegoria Cnoty Małżeńskiej”, Klucz do drugiego oblicza sztuki Hermanna Hana, „Biuletyn Historii Sztuki”. – 1-2 (1997). – S. 38-59. – Tu: S. 51; tenże., Herman Han – dwa oblicza artysty [w:] katalog wystawy Herman Han. Mistrz światła i nokturnu. Narodziny baroku w malarstwie dawnej Rzeczypospolitej. Red. Osowski M. – Pelplin, 2008. – T. 1. – S. 55-73.
5. Pasierb J. – St., op. cit. – S. 24-25.
6. Koronacja NMP, dokumentacja prac konserwatorskich. – Gdańsk, 1957. – Gdańsk, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków. – Sygn. ZR/113/1, PKZ o/Gdańsk.
7. Szolginia B. Dokumentacja prac konserwatorskich obrazu Hermanna Hana Wniebowzięcie NMP z Katedry w Pelplinie, dokumentacja prac konserwatorskich. – Gdańsk, 1972. – S. 9-19, Gdańsk, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków. – Sygn. ZR/167, PKZ o/Gdańsk.
8. Badania techniki i technologii są przeprowadzane w ramach pracy doktorskiej wykonywanej przez autorkę artykułu.
9. Dokumentacja konserwatorska nie podaje miejsca przeprowadzonych prac konserwatorskich przy tym obiekcie, jednak z uwagi na duże wymiary obrazu niemożliwe byłoby

przewiezenie obrazu do pracowni konserwatorskiej.

10. Koronacja NMP, dokumentacja prac konserwatorskich, op. cit.
11. W dokumentacji brakuje opisu przebiegu prac konserwatorskich.
12. Plesters J. A preliminary note on the incidence of discolouration of smalt in oil media. – *Studies in Conservation*, 14 (1969). – S. 62-74; por. Tymińska L. Konserwacja barokowego obrazu Matki Boskiej z Dzieciątkiem z kościoła p. w. św. Mikołaja w Łądku. Studenci o konserwacji, III / Materiały III Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej Studentów Konserwacji Zabytków. – Toruń 22-24 lutego 2001 r. – Toruń, 2001. – S. 20.

SUMMARY

Bożena Szmelter-Fausek

SELECTED ALTAR PAINTINGS BY HERMANN HAN (1580 – CA 1628) – ISSUES ON TECHNOLOGY AND CONSERVATION

The selected issues on technology and conservation of the two most famous paintings by Hermann Han (1580 – ca 1628) – a Gdańsk's painter of the 17th century: "Coronation of the Virgin Mary" and „Assumption of the Virgin Mary” from the Cathedral of Pelplin (Poland) are presented in this article.